

SZEMLE

MAGYAR PEDAGÓGIA
97. évf. 3–4. szám 327–336. (1997)

A „társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok” újabb köteteiről a neveléstörténész szemével

Nagy Péter Tibor
Oktatókutatási Intézet

Az MTA Történettudományi Intézetének legjelentősebb sorozata rendkívül fontos a neveléstörténész számára.

A magyar neveléstörténet kutatói és oktatói viszonylag könnyen (elsősorban a Pukánszky és Németh (1994) féle egyetemi tankönyvből) tájékozódhatnak a *neveléstudomány* történetéről. Az utóbbi évek erőfeszítései nyomán talán már az *oktatáspolitikatörténet* (legalábbis magyar oktatáspolitikatörténet) fő vonalai is kibontakozóban vannak, mindenekelőtt Kelemen Elemér (1994), illetve Mann Miklós (1933) összefoglalásainak köszönhetően. (Az *Educatio* tematikus számaiba illeszkedő tanulmányok is ezt a célt szolgálják.) Hagyományosan gyenge azonban a magyar neveléstörténészek társadalom és művelődéstörténeti tájékozottsága.

Társadalomtörténeti hiányosságaink több csoportra oszthatók:

- Rendkívül kevés olvasható a „gyermekkor történetéről”, azaz, hogy a gyermek, mint társadalomtörténeti jelenség az egyes korszakokban mit jelentett. A kérdéskör alapmunkája (Aries, 1987) Csákó Mihály és Szapor Judit jóvoltából már olvasható magyarul, Szabolcs Éva (1996) pedig többször szemlélte az aktuális gyermekkor-történeti szakirodalmat. Ezen hiány felszámolásáért azonban a Történettudományi Intézet itt ismertetett sorozata sem tesz sokat.
- Az iskolázottság változásai. Az utóbbi évek kutatásai sokféleképpen közelítik meg a problémát. Az iskolázottság időbeli, térbeli és csoportspecifikus változása egy-egy rétegben, egy-egy városban vagy éppen egy-egy felekezet hívői között: a magyar iskolázottság történetéről szóló munka (ha egyáltalán) csak ilyen viszonylag kisebb tanulmányokból állhat össze valaha. Látni fogjuk, e vonatkozásban az ismertetett kötetek hozadéka is bőséges.

- Az oktatásügyben szerepet játszó csoportok, rétegek társadalomtörténete. Ide sorolhatjuk a szülőkről, a munkáltatókról, a pedagógusokról, a tanügyigazgatásról, illetve a diákokról szóló társadalomtörténeti elemzéseket. A sorozat e vonatkozásban is bőséges eredményeket mutat fel.
- Az iskola, mint jelenség talán inkább történet-szociológiai, semmint társadalomtörténeti probléma, de hasonlóképpen gyengén reprezentált a magyar neveléstörténet-írásban. Igen kevés olyan munkánk van, mely modern eszközökkel és korszerű szemlélettel dolgozna föl egy-egy iskola történetét. Inkább felsőoktatási intézményekről születtek ilyen jellegű munkák. Komolyan sajnálhatjuk – és ebben a recenzió szerzője személyes felelősséget is érez – hogy sosem volt időnk és erőnk, hogy az egyes iskolák történetének feldolgozására kész tanárkollégákat egységes módszertani útmutatással lássuk el. A jelen kötetek nem dolgoznak fel iskolatörténeteket.

Lényegesen nehezebb meghatározni, hogy a „művelődéstörténet” mely pontokon azonos, és melyeken különbözik a neveléstörténettől. Több egyetemi és főiskolai oktató saját bevallása és szándéka szerint tulajdonképpen művelődéstörténetet oktat neveléstörténet órán.

Megítélésem szerint a művelődéstörténet maradéktalan azonosítása a neveléstörténettel nem célszerű. A neveléstörténet ugyanis (legalábbis saját definícióm szerint) pontosan azért interdiszciplináris tudományág, mert tárgya, a nevelés, az iskolázás is komplex jelenség. Azaz: amiképpen a társadalomtörténetet és a politikátörténetet is csak részben (azaz az oktatással illetve az iskolázottsággal kapcsolatos részben) tanítjuk, a művelődéstörténetből is világosan ki kell választani azt az aspektust, mely a neveléstörténetet érdekkelheti. Véleményem szerint a művelődéstörténeti ismeretek két egymást részben át-fedő halmaza tartozik vizsgálódásunk körébe. Az első halmazba azok a tudatos és spontán műveltségelemek tartoznak, melyek az oktatási folyamat környékén érik a tanulókat. (Tehát természetes módon nemcsak a deklarált tanterv, de a „rejtett tanterv” műveltség-elemei, üzenetei is a neveléstörténet érdekkörébe tartoznak.) A másik halmazba azok a műveltségelemek tartoznak, melyeket bárki, bármilyen formában, de *szándékoltan* kíván felhasználni valakik „nevelésére”, tudatának alakítására. (Ilyen értelemben például a tudománytörténetnek is van neveléstörténeti aspektusa, ha pontosan arra kérdezzük rá: ki és milyen eszközökkel kíván egy-egy tudományágot egyetemi tárgyá emelni, vagy hogyan kerül egy-egy tudományos állítás egy egyetemi tankönyvbe. Ilyen értelemben tehát *Kuhn* (1984) könyve a tudományos forradalmak szerkezetéről nem csak a tudománytörténetészek, de a felsőoktatástörténetészek számára is alapkönyv. Mi több: a klasszikus középiskola tankönyveit kutatók is végezhetnének az egyes paradigmák elfogadásának – ez esetben részben miniszteriális, részben piaci elfogadásának – történetéről kutatásokat.) Önmagában azonban a tudományos felfedezés „belső története” *nem tárgy* a neveléstörténetnek. Hasonlóképpen például a lakáskultúra története – mármint a lakáskultúra *immanens* története – nem tárgy a neveléstörténetnek. A lakás mérete, elhelyezkedése, a gyerekszoba helye és berendezése már természetesen tárgy a neveléstörténeti vizsgálódásnak.

Ebben az értelemben nyugodtan mondhatjuk: elsősorban a társadalomtörténeti oldalról van speciális neveléstörténeti hozadéka a sorozatnak. Három kötet ismertetése célszerű itt.

Köblös József (1995) kötetét, mely az egyházi középréteg XV. századi társadalomtörténetéről szól, neveléstörténész számára két szempontból minősíthetjük hasznosnak. Egyrészt az *iskolázottság* története iránt érdeklődők tájékozódhatnak afelől, hogy az egyházi középréteg iskolázottsága (elsősorban egyetemjárása) hogyan alakult, másrészt az *iskolázás* iránt érdeklődők minden eddiginél megbízhatóbb adatokat szerezhetnek a „magyar tanügyigazgatás” és „a magyar tanári kar” középkori történetéről. *Az egyházi középrétegbe sorolhatunk ugyanis az olvasó és éneklőkanonok, akik a káptalani iskolázás irányítói illetve végzői voltak.*

Fraknói Vilmos (1900–1903), *Mályusz Elemér* (1971) és más történetírók munkáiból jól ismert, hogy a XV. században a legfelső egyházi pozíciók betöltésére az uralkodó (illetve a kormányzó) és a pápa egyetértésével került sor. Ezeknek a pozícióknak nagyjavadalmaknak azonban nem sok köze volt az egyházi szociális, igazgatási, oktatási funkciók irányításához; ezt a kialakult és függetlenedett egyházi középrétegek, *egy független egyházi értelmiség végezte.* (Mindez nemcsak nálunk volt így: *Southern* (1987) művéből tudjuk, hogy Németország egyes területein politikai okokból kiválasztott írástudatlan (!) püspökök kezében voltak a nagyjavadalmak, az egyházkormányzat, a szociális és kulturális funkciók mégis remekül működtek a függetlenedett középszintű apparátusnak köszönhetően.)

Míg a jog – a konstanzi zsinat határozata – a király számára a jelöltek körének meghatározását tette lehetővé és a pápának adta a kinevezés jogát, addig a gyakorlat ezt úgy alakította, hogy a *király nevezte ki a pozíciók betöltőit, a pápa pedig jóváhagyta a döntést.* „Az összes magyarországi kanonoki javadalom adományozása főkegyúri jogából eredően a királyt illeti [...] korszakunkban azonban általánosnak mondható az a gyakorlat, hogy a király kegyúri jogát, világi vagy egyházi személynek adományozza” – hangsúlyozza *Köblös.*

Ez a középszintű egyházi bürokrácia igen nagy arányban tanult *egyetemenek*. Ez rendkívül fontos tény, hiszen a tanultság, az egyetemi státuszok birtoklása mosta el a származási különbségeket. (És nem *önmagában* az egyháztársadalom, ahogy sokan vélik!)

Az egyetemjártság „megkövetelése” ugyanakkor az értelmiség *eszköze* is a felülről, jutalomképpen a pozícióba „ejtőernyőzöttekkel” szemben. Az egyházi értelmiség Európa-szerte megkísérelte magának a kanonoki javadalmak lekötését, egyszerre véve fel a harcot a pápaság XIV. századi tömeges rezervációival és a pozíciókba törekvő nemes-séggel szemben. E küzdelem eredményeképpen az 1408-as franciaországi nemzeti zsinat az egyetemet végzettek és a királyi hivatalnokok számára foglalja le a kanonoki helyek felét. A konstanzi zsinat angol delegátusa a pozíciók negyedét kívánta az egyetemre jártaknak fenntartani, a német konkordátum a pozíciók egyhatodát garantálta ugyanígy.

Magyarországon efféle elvi megkötés ugyan nem volt, ám a vizsgálatba bevont 526 személyből (négy különböző káptalan kanonokjai) 207-n jártak egyetemre – így a magyar gyakorlat még jobb is az értelmiségiek szempontjából, mint például a francia. A hallgatók zöme (135-en) Bécsben folytattak tanulmányokat. Krakkó már csak 30 pereg-

rinust vonzott, zömében Kelet-Magyarországról, Itália egyetemei összesen is csupán 31-t, Párizs pedig 5-öt.

A külföldiek és a polgári származásúak között kifejezetten magas (70, illetve 51%-os) az egyetemjártak aránya, a köznemeseknél ez az adat már csak 35%. A külföldiségből (azaz a helyi uralkodó körökkel szembeni idegenségből) és a polgári mivoltból (azaz a rendi értelemben vett másodrendűségből) eredő hátrányos helyzet leküzdésének úgy látszik, feltétele az egyetemre járás.

Úgy tűnik, az *egyetemre járás* (és nem az *egyetemvégzés* – hiszen döntő többségük nem fejezi azt be) leginkább *kapcsolati tőkét* halmoz fel, s lehetővé teszi a káptalanokba való bejutást...” Egyetemet járt kanonokaink túlnyomó többsége tehát rövid tanulmányai alatt vagy után javadalmához jutva beilleszkedett a káptalan mindennapos életébe, tudását a hiteleshelyi teendők végzésénél, a káptalani iskolában való tanításnál kamatoztatva, mások a királyi kancelláriában, a bíróságok mellett, vagy diplomataként a királyt szolgálták.”

Egy-egy konkrét pozícióba – mint minden pozícióba – előlépéssel (azaz alacsonyabb kanonoki pozícióból való előléptetéssel) vagy egylépéssel, azaz „protekcióval” lehetett bejutni – utóbbiak tették ki az esetek 57%-át. Az egylépéssel bekerültek 53%-a rokoni kapcsolatai révén, 42%-a udvari szolgálatai jutalmaképpen jutott pozíciójába. A káptalan belső válogatásával bekerültek, közel fele szintén személyi kapcsolatokkal magyarázható.

Az egyházi középrétegbe kerülők mintegy 9%-a volt korábban államhivatalnok, 7%-a futott be egyházi karriert, 78%-a szolgáló kanonok volt, 5%-a lekipásztor, 1%-a pedig tudós. Ebből felületes szemlélő arra következtethetne, hogy döntően egyházon belüli karrierokról van szó. Ha azonban felbontjuk a réteget, rendkívül izgalmas, s a közhe-lyeknek ellentmondó kép tárul elénk. Az egyházi társadalom alsó rétegét a karpapság képezi, az ő számukra *gyakorlatilag nincs felemelkedési mód*. A középső rétegbe szinte mindenki kívülről érkezik. A középső réteg alját az egyszerű kanonokok, középet az éneklőkanonok, felső sávját az olvasókanonok képezik. Itt a rétegen belül már van mobilitás. *Az e fölötti rétegbe – magyarán a püspökök közé – már nincs továbblépés.*

„Azok az alacsonyabb származású javadalmások, akiknek magas udvari pártfogóik nem voltak, nem remélhették, hogy pusztán az egyházi lépcsőfokokat használva eljuthatnak a főpapi rendbe is. Állami szolgálatba lépéssel és pártfogók szerzésével azonban a legmagasabb egyházi posztokra is eljuthattak.”

Azt mondhatjuk tehát, hogy az *iskolairányításban és tanításban fontos* olvasó, illetve éneklőkanonoki funkció legfontosabb jellemzői, hogy

- a) az államhivatalnoki karriert futottak messze felülreprezentáltak;
- b) az egyszerű papságból nem emelkedhettek ide;
- c) ők innen nem emelkedhettek feljebb.

A *Köblös* által használt új és rendkívül korszerű történet-szociológiai elemzés a *javadalom* megszerzésére helyezi a hangsúlyt. Számunkra azonban a betöltött funkció érdekes – *a középfokú tanítás illetve a tanügyigazgatás funkciója*. *E könyv tehát a tanárság* (a pusztán írni/olvasni tanító néptanítók és az egyetemeken oktatók közötti réteg) *társadalomtörténetéről* szól.

Tóth István György munkája egészében érdekes a neveléstörténész számára, hiszen az írás térhódítása a kora újkori Magyarországon nélkülözhetetlen témája a neveléstörténetnek. Különösen fontos a kisiskolák társadalomtörténetéről szóló fejezet.

Munkája alapvetően a vasi viszonyok elemzésén alapszik, de tanulságai az ország XVII–XVIII. századi sorsát vizsgáló neveléstörténész számára is meghatározóak.

A XVII. század vasi falvaiban általában vagy iskola, vagy iskolamester nem volt. A tanítók töredéke foglalkozott egyáltalán tanítással is – a többi így említett személy harangozásból, kántorkodásból élt. A XVII. században zömében az úgynevezett licenciátusok tanítottak. A licenciátusok különböző vallású lelkészek szolgálatában állottak, a felekezetek között sajátos verseny folyt a tanult emberekért. 1696 és 1754 között a vasi lakosság 176%-ra nőtt, a tanítók száma viszont 203%-ra, az iskolaépületeké 199%-ra növekedett (bár az iskoláknak csak hetven százaléka volt alkalmas tanításra).

A katolikus tanítók zömében gimnáziumot végzett megyebeli emberek – az evangélikusok éppen ellenkezőleg: nagyjából felvidéki szlovákok voltak, akik feltehetően a pozsonyi evangélikus gimnázium elvégzése után vállaltak állást a magyar nyelvű településeken.

A XVII. században – mind a katolikus, mind az evangélikus tanítók körében – 16%-ra terjedt ki az írástudatlanság – ugyanakkor 20%-uk még latinul is tudott. (Értelemszerűen kizárhatjuk, hogy az írástudatlanok olvasáson kívül mást is taníthattak volna, illetve, hogy a latinul nem tudók eleget tehettek volna a *Ratio* követelményének, a latintanításnak) A tanítóságot tehát rendkívül erős belső rétegzettség jellemzi. A vasi tanítók általában nem tekintették átmeneti fázisnak a tanítóságot, kevésbé léptek más pályára – a helyi munkaerőpiacnak megfelelően azonban átlagosan 3–5 évenként álláshelyet változtattak. (A városi helyek számítottak a legjobban fizetőknek, ezt lehetőség szerint gyerekeikre örökítették.)

A tanítóság anyagi értelemben mellékfoglalkozás, a tanítók bevételeinek 10–20 %-a származik tandíjből, a többi kántorkodásból s más segédfeladatokból folyt be. (A tandíj összegét évtizedeken át szokásjog rögzítette, az nem követte az inflációt: *a parasztok számára az iskola egyre olcsóbbá vált*, a tanítók innen származó jövedelme viszont csökkent) A filiák tanítóinak nem tanításból származó jövedelme is alacsony maradt, így jövedelmük az erdőöröké és ökörpásztoroké alatt maradt, s presztizsük is ezt követte. A tanítói pálya *nem* a jómódú parasztokat vonzotta. A szegényebbek számára a tanítóvá válás igazi korlátját nem az iskolázás saját költségei jelentették (a gimnázium egészen a józsefi iskolareformig ingyenes volt, a tankönyvek pedig a közhiedelemmel ellentétben olcsóak voltak) hanem a városi koszt-kvartély.

A kutatás nyomán némileg empirizálhatóvá válik az ellenreformáció hatása is: míg a XVII. század végén nagyjából egyenletes a katolikusok és protestánsok iskolával való ellátottsága, ez a XVIII. század folyamán radikálisan megváltozik. A falvak többségében katolikus iskolában tanítják mindkét felekezet tagjait, másutt azonban a protestánsok kifejezetten visszatartják gyerekeiket az iskolába járástól, nehogy katolikus hitre térítsék őket. A türelmi rendelet (1781) után tömegesen megnyíló protestáns iskolák csak a XIX. században érzékeltetik hatásukat.

Tóth bonyolult módszerekkel számítja ki az iskolaköteles korú lakosság iskolázottságát. A térség öt gimnáziumának alsó osztályaiba ötszázán, a falusi kisiskolákba 3600-an jártak, összesen az iskolaköteles korú népesség ötöde/hatoda. Nem sikerült vi-

szont számszerűsíteni, hogy a tanulókból hányan tanultak meg írni is, hiszen nagyrészüket csak az olvasásig jutott el. A diákok tömegét természetesen a parasztyerekek jelentették: a nemesség belső osztottságát mutatja, hogy míg a nemesség alsó rétegei a parasztyerekekkel együtt jártak iskolába, a középrétegek házitanítót alkalmaztak, mások pedig fiaikat valamely arisztokrata udvarában neveltették.

A neveléstörténeti szakirodalom általában lehetetlennek tartja a szomszéd falu iskolájának látogatását, *Tóth* helytörténeti vizsgálata viszont tömegesnek ítéli azt.

A munka nemzetközi összehasonlításra is kísérletet tesz. A vizsgált nyugat-magyarországi helyzet leginkább Morvaországgal, illetve Poroszországgal állítható párhuzamba. Franciaországban viszont – *XIV. Lajos* 1698-as iskolaügyi rendelete után – nagyságrendileg jobb a helyzet, mint nálunk. A fejlett reimsi egyházmegye iskolaköteles lakosságának 85%-a járt iskolába, de a legfejletlenebb Tarbes-i megyében is 34%; ezutóbbi szám a legfejlettebb magyar megyére jellemző vonatkozó aránynak közel kétszerese.

A tágabb értelemben vett művelődéstörténet számára igen fontosak a paraszti írásbeliség lassú térhódítását mutató adatok, a nemesség írni-olvasni tudásának adatai, illetve a nemesi könyvtár összetételének elemzése.

Tóth István György munkája rendkívül jelentős eredményeket tartalmaz, de nem könnyű olvasmány. A szöveg (megyei szinten legalábbis) általánosítható tanulságait nem könnyű kihámozni a tömegesen idézett XVII–XVIII. századi iratokból. A könyvnek mindenképpen hasznára vált volna egy magyar nyelvű összefoglaló is – az angol nyelvű kifejezetten jól sikerült.

A koraujkor egyik napjainkig érő öröksége, hogy a magyar társadalom iskolázottsági szerkezete felekezetiileg rendkívül tagolt. A katolikus/protestáns iskolázottsági különbségeket és rivalizálást a zsidó iskolázás XIX. századi expanziója közismerten tovább színezte. A XIX–XX. századra vonatkozó magyar iskolázottság-történetírás alapvető megállapítását, tudniillik hogy a zsidók felülreprezentáltak mind az iskolákban, mind az iskolázottak között, *Karády Viktor* tekintélyes méretű tanulmánya (melyet a *Lackó Miklós* által szerkesztett, a tudománytól a tömegkultúráig ívelő kötet nemcsak leghosszabb de legfontosabb írásának is tartunk) többféle értelemben is differenciája illetve elmélyíti.

Először is az időtengely mentén. Rámutat, hogy míg 1910-ben a zsidók és nemzsidók közötti különbségek az egyetemi beiskolázásnál az érettségizők közötti különbséget meghaladták, addig 1930-ra a numerus clausus következtében, miközben az érettségizett zsidók felülreprezentáltsága alig csökkent, addig az egyetemre járóké jelentősen zuhant.

Ugyanebben az időszakban az evangélikusok helyzete lényegesen jobban javult, mint az egyéb felekezethez tartozóké.

Karády nem szól erről, de az oktatáspolitikatörténész nem állja meg, hogy meg ne jegyezze: ezek szerint a népesség iskolázottsági esélyeinek javítása céljából (ezt mutathatná tudniillik, ha a numerus clausus által nem érintett középiskolákban nőtt volna a nem zsidók aránya) semmi érdemi nem történt. Az evangélikusok tovább javuló arányszáma pedig arra enged következtetni: a zsidók kiszorításával a már amúgy is előnyösebb helyzetű nem zsidók esélyei javultak tovább – s nem új csoportok számára nyílt meg a felsőoktatás...

Karády második alapvető hozzájárulása a felülreprezentáltsággal kapcsolatos vitához a legfontosabb ellenérv cáfolata volt. Sokan gondolták ugyanis úgy, (s ebben a tévedés-

ben jelen sorok szerzője is osztozott) hogy a zsidók felülreprezentáltságának alapvető oka nem a vallás, hanem a zsidóságot jellemző, a nemzsidóktól eltérő társadalmi összetétel. *Karády* ezt a zavaró tényezőt kontrolláló számításokat végezve kiderítette, hogy 1910-ben az érettségizők körében 127%-os, 1930-ban pedig 118%-os a zsidók felülreprezentáltsága. Ugyanezen idő alatt az evangélikusok efféle felülreprezentáltsága 105-ről 152-re növekedett. A zsidó túlliskolázás hanyatlásának oka az 1919–1920-t követő kitérés mozgalom. Azaz *ugyanazok* a családok kerültek másik rubrikába a statisztikában!

Rendkívül fontosak a zsidók elemi iskolai eredményei (ezek ugyanis kizárják, hogy itt a mérítési bázis eltérése lenne a magyarázó faktor) Az osztályismétlők aránya a zsidók és az evangélikusok között mindig sokkal alacsonyabb, mint a többi felekezetbe tartozók körében. A jó tanulmányi eredmények a középiskolában is megmaradnak, annak ellenére, hogy a források arra utalnak, *az antiszemita beállítottságú iskoláztatók még formálisan is korlátozni kívánták a kitűnően érett izraeliták számát.*

Karády mutat rá azután elsőként a numerus clausus zsidóságon belüli hatására.

A numerus clausus miatt külföldön tanuló zsidók körében az értelmiségiek lényegesen felülreprezentáltak, a magyarországi egyetemekre bekerült zsidók körében is igen magas az értelmiségiek aránya. A zsidó kispolgárság viszont semmiképpen nem tudta kompenzálni a numerus clausus hatásait. Így a numerus clausus specifikus hatása a zsidók számára az értelmiség újratermelését erősítette fel, szemben az új értelmiség termelésének lehetőségével. (Ezek után már nem csodálkozhatunk azon, hogy az egyetemen belül már jóval alacsonyabb a kizselektált zsidók, mint nem zsidók aránya.)

Karády a zsidó és evangélikus kisebbségek *iskoláztatási stratégiáit* is összehasonlítja. Míg a zsidó népesség döntően városlakó (s ez a tulajdonsága még növekszik is) addig az evangélikusok – hihetetlen, hiszen általában evangélikus szász polgárságra szoktunk asszociálni – kisebb arányban laknak városban, mint a reformátusok, vagy katolikusok.

Fontos különbség, hogy az áttérésekből eredő demográfiai hanyatlás fő vesztese az evangélikusság volt. A zsidóságot éppen a keresztény antiszemitizmus óvta meg az efféle beolvadástól sokkal jelentősebb mértékben.

Míg az evangélikus iskolahálózat eleve adott szintjét őrizte meg, a zsidó bővült is az évtizedek folyamán. Mégis az evangélikusoknak mindig sokkal nagyobb aránya járt saját felekezeti iskolába, mint a zsidóké.

A zsidóságnak három egymástól különböző iskolázási stratégiája alakult ki:

- 1) a nyugati megyék zsidósága sűrű nyilvános felekezeti iskolahálózatot tartott fenn.
- 2) A keleti „galiciáner” ortodoxia nem nyitott nyilvános iskolákat.
- 3) Az asszimilációs áramlat (például Budapesten) a gyermekeit döntően állami, községi, más felekezetek által fenntartott iskolába küldte.

Karády szembenéz az egyik legfontosabb kérdéssel is, azzal, hogy milyen viszonyban áll egymással a hagyományos disszimiláns zsidó ortodoxia és az iskoláztatás.

Az ortodox hitközségek zömében kizárólag vallási nevelést adó, jiddis nyelvű, állami szempontból nézve „zug” iskolákat tartottak fenn. Ezek az iskolák megtanították ugyan héber betűkkel írni-olvasni a férfiakat, latin betűkkel azonban nem: így lehetséges, hogy a latin betűs írást mérő analfabetizmus-statisztika szerint például Máramarosban a hat évesnél idősebb zsidó népesség 60,4%-a analfabéta 1900-ban.

A vallási iskolázásnak ellentmondásos volt a hatása az iskolázottság egészére. Először is hosszú ideig intellektuálisan lekötötte a zsidó gyerekeket, illetve gátat szabott a

másféle iskola elterjedésének. Másrészt azonban (akik illetve amikor mégis jártak iskolába) pozitív hatást keltett a kora gyermekkori vallásoktatás: a tanulásra magára szocializált, ami jót tett az elemi iskolai eredményeknek. A vallásos intellektualizmus átvihető volt más térre is. Bonyolult számítások igazolják azt is, hogy még az egyértelműen ortodox körökből származó budapesti kereskedők is nagyobb intellektuális mozgékonyt mutatnak, mint a nem zsidók. A jesiva (a rabbivá képzés intézménye) miniszteri rendelet szerint csak a négy középiskolát végzeteket vehetett fel. A budapesti neolog rabbiképző diplomája a bölcsészdoktorátushoz volt kötve.

Karády egyik legfontosabb megállapítása összefüggést fedez fel az egyes felekezetek „iskolai helyzete” és a szekularizáció között. Tétele szerint az evangélikus diákság szórványhelyzete a középiskolai hálózatban a felsőbb evangélikus rétegek szekularizációjának jele a századfordulón. A két világháború között a trend megfordul: az egyházi kontroll erősödése és a szekularizáció lassulása figyelhető meg. Az evangélikus iskolák nyitottsága azonban megmaradt. Míg a katolikusok fokozatosan zártak, s az utolsó békeévben már 10% alá szorították a másvallásúak arányát, addig ez az evangélikusoknál még mindig 57%. Ugyanakkor igen figyelemreméltó, hogy a zsidók arányának radikális csökkenése a katolikus intézményekben nem az 1919 utáni állami kurzuspolitika hatása, hanem az egyház belső antiszemitizmusának feléléde az 1894/95-ös egyházpolitikai törvényhozás eredménye. (Elgondolkodtató persze, hogy ugyanez a trend figyelhető meg az egyházpolitikai törvényeket helyeslő protestánsok iskoláiban is... S mielőtt illúzióink lennének az evangélikus iskolák nyitottságának motivációi felől, érdemes felidéznünk az adatot, hogy míg 1914 előtt a zsidó diákok a helyi illetőségű evangélikus diákok tandíjának csak a dupláját fizették. addig a harmincas években ennek többszörösét. Mindenesetre a már amúgy is meglehetősen szekularizált evangélikus polgárság és a hasonló zsidó polgárság találkozása a középiskolában növelte a vegyes házasságok, a kölcsönös asszimiláció valószínűségét.)

Az eredetileg marginális jellegű izraelita iskolafenntartás akkor válik igazán fontosá, amikor a zsidótörvények kiszorítják a zsidókat az állami gimnáziumokból. Az izraelita felekezeti iskolafenntartás bővülésének a kormány nem állja útját, tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy a faji törvények a formálisan még egyenrangú izraelita felekezet jogait nem érintik hátrányosan. Több, mint gesztusértékű, hogy Kolozsváron a sokak által máig filoszemitának emlegetett *Hóman Bálint* kultuszminiszter az iskolaalapítással kapcsolatos tárgyaláson nem fog kezdet egy „bevett”, azaz elvileg a katolikussal, reformátussal egyenrangú felekezet papjával, a helyi rabbival.

Karády elméletileg legfontosabb megállapítása, hogy az iskolázás a felekezeti státusszal járó hátrányok kompenzálása keretében magát a társadalmi státuszt is befolyásolta, s a „meglévő gazdasági szakmai osztályozások pótlólagos legitimációját is lehetővé tette. Értelmezésem szerint a zsidóság osztályrajtos túliskolázásának ez volt a legdöntőbb kiváltó motívuma.” Azaz a pénz a magyar társadalomban nem tette „úrrá” a nem nemesi származásúakat a külvilág szemében – erre csak az iskolázás volt képes. A liberalizmus korának hihetetlen iskolasűrűsége éppen ezzel magyarázható. Az új egységes középosztály létrehozásának kudarca *Karády* szerint éppen arra vezethető vissza, hogy a zsidó és a német polgárság még a keresztény középosztály által teremtett verseny pályán (a középiskolában) is fölénybe került. A recenzensnek itt kétségei vannak. Egyrészt nem látom bizonyítottnak, hogy valóban belső kudarccal végződött az egységes középosztály

megteremtése – vagy Trianon és a szűkebb országhatárok versenyhelyzete szakította meg azt a folyamatot, melynek létét a vegyes házasságok növekvő aránya, a területi szegregáció csökkenése is bizonyíthatja. Másrészt kétlem, hogy az oktatás szféráját egyértelműen a nemesség igényei határozták meg. Utalnék arra, hogy éppen a kilencvenes évektől rohamosan változik maga a középiskola (előbb a görög-pótló bevezetésével, majd a gimnázium és a reáliskola tantervi közelítésével, illetve a tízes évekre kidolgozott, alsó tagozatában latin nélküli egységes középiskola javaslatával) másrészt pedig immár érettségit ad a kereskedelmi tőke igényeinek pontosan megfelelő felsőkereskedelmi iskola is.

A tanulmányi eredmények szempontjából az a tény, hogy a zsidó középiskolások tanulmányi fölénye elsősorban az un. nemzeti tárgyakban: magyarban és történelemben jelenik meg, *Karády* szerint az asszimilációs kompenzáció számlájára írható. (Hozzátehetjük: a reáliákra nagyobb hangsúlyt helyező reáliskolában, felsőkereskedelmiben viszont eleve magasabb a zsidók aránya. Egy – több iskolatípusra kiterjedő-vizsgálat talán ki egyenlítené a tárgyak közötti különbséget).

Karády Viktor a magyar iskolázottság-történetírás legszínvonalasabb és legtermékenyebb szerzője. Tanítványai köréből pedig felnövekvőben van a magyar neveléstörténetírás legújabb nemzedéke, mely a helyi források használatát és a nemzetközi szakirodalom használatát képes egyesíteni. *Karády* iránymutatásait megfogadni a „tanítványi körből már kinőtt” neveléstörténészeknek sem válna szégyenére.

A magyar társadalomtörténetírás három alapvető munkájával ismerkedhettünk meg a fentiekben. Mindhárom munka alapvető olvasmány a neveléstörténetet tanítók számára. Módszertani tanulságként is szolgálnak e munkák: *Köblös József* azoknak, akik a XV–XVIII. század tanári rétegének egy-egy csoportjáról talált névsoraik korszerű felhasználását kísérlik meg. *Tóth István György* azoknak, akik elsősorban levéltárakban szeretnek kutakodni, de nem igazán sikerült országos vagy regionális relevanciájú tanulmányokat készíteniük, *Karády Viktor* pedig azoknak, akik az európai viszonylatban is egyedülállóan gazdag nyomtatott magyar oktatás-statisztika, illetve a viszonylag könnyen áttekinthető iskolai anyakönyvek feldolgozását tűzik ki célul. Három olyan tanulmányról van szó, mely hosszú évekig hatással lesz a magyar neveléstörténészek munkáira.

Irodalom

Ariés, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál*. Fordította és szerkesztette Csákó Mihály. Gondolat Kiadó, Budapest.

Fraknói Vilmos (1900–1903): *Magyarország egyházi és diplomáciai összeköttetései a szentszékkal I–III*. Budapest.

Karády Viktor (1994): Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Lackó Miklós (szerk.): *A tudománytól a tömegkultúráig*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Köblös József (1995): *Az egyházi közélet Máttyás és a Jagellók korában*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.

Kuhn (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.

Szemle

- Mann Miklós (1993): *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. OPKM, Budapest.
- Pukánszky Béla és Németh András (1996): *Neveléstörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Southern (1987): *A nyugati egyház és társadalom a középkorban*. Gondolat. Budapest.
- Tóth István György (1996): *Mivelhogy magad írást nem tudsz*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest.
- Szabolcs Éva (1996): A magyar iskola gyermekszemlélete. Új pedagógiai szemle 11. sz. 84–91.